

міські верстви населення), гніт чужоземних монархів, що надавало особливі ваги етнічному й «патріотичному» чинникам, врешті-решт величезне значення іноземної підтримки з огляду на вищеназвані фактори. З'ясування рівня адекватності цієї моделі щодо пояснення явищ і процесів тогочасної історичної реальності та реконструкції причинно-наслідкових зв'язків сепаратистського руху в першій половині XVIII ст. — справа наступних студій. Однак висновки автора щодо відсутності у мазепинців таких «модерних понять, як національна держава», та висунення тези про пріоритет традиційних станових інтересів української старшини над «патріотичними» та «національними» в конфлікті з «московськими суверенами», видаються цілком слушними й обґрунтованими (С. 153 — 155). Достойним дослідження є також європоцентрична орієнтація викладу емпіричного матеріалу та висвітлення українського історичного процесу, що зрозуміло з огляду на англomовний читацький загал першого видання. Не зайва вона і для україномовної версії «Мазепинців», зважаючи на певну відірваність розробки дослідницьких проблем в царині національної історії від загальноєвропейського контексту, що виявилось останнім часом. Щодо недоліків праці, то, на нашу думку, доцільно звернути увагу на очевидну перевагу позитивної аргументації провідних положень над їх негативними відповідниками, враховуючи багату історіографічну спадщину з названої проблеми.

Вихід у світ чергової книги Ореста Субтельного свідчить про домінування тенденції на перевидання наявної друкованої продукції в сучасній українській історіографії. Загалом праця канадсько-українського історика містить ряд самобутніх підходів стосовно розв'язання однієї з найбільш дискусійних проблем нашої минувшини. Вона становить інтерес як для фахівців-дослідників, так і для широкого кола читачів.

О. В. ЯСЬ (Київ)

В. М. Зубарь.

*ХЕРСОНЕС ТАВРИЧЕСКИЙ В АНТИЧНУЮ ЭПОХУ
(ЭКОНОМИКА И СОЦИАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ).*

Киев: Наукова думка, 1993. — 140 с.

60-ті — 80-ті рр. були відзначені істотним розривом між історико-теоретичними та конкретно-археологічними дослідженнями. Це цілком зрозуміло, якщо взяти до уваги схоластичність і догматизм, що панували в суспільствознавстві у попередні часи, коли дуже часто у наукових працях істматівські тези просто ілюструвалися окремими, відповідним чином інтерпретованими фактами. Для адекватного осмислення минулого необхідно було, попри всі вади «застійних часів», розробити теоретичну базу, яка б відповідала методологічним вимогам сучасності і, відповідно, могла б стати основою стратегії дослідницького пошуку, а також значно збільшити обсяг джерелознавчого підґрунтя, нагромадити археологічний матеріал і, використовуючи спеціальні методики, простежити певні емпіричні закономірності його групування. Без розв'язання цих завдань якісно новий рівень у справі суспільно-історичної реконструкції давніх, відомих здебільшого за археологічними даними соціумів досягнути було б неможливо. І з цими завданнями наукове співтовариство в цілому справилось до межі 80-х — 90-х рр.

З одного боку, працями таких дослідників, як Е. О. Берзін, Л. С. Васильєв, В. П. Ілющекін, Г. А. Мелікішвілі, Й. О. Стучевський, які розпочали свої теоретичні студії ще в 60-ті роки, були досягнуті значні результати у справі переосмислення стадійної природи розвитку людства. Запозичена мо-

лодими К. Марксом та Ф. Енгельсом у К. Сен-Симона півтора століття тому так звана «п'ятичленна формаційна схема», догматизована радянським істматом, на рівні серйозної теоретичної думки була остаточно відкинута. Це, разом з іншими обставинами, дало можливість по-новому проаналізувати природу і структуру соціально-економічних відносин добуржуазних експлуататорських суспільств. Особливе значення у цьому відношенні мали ґрунтовні дослідження В. П. Ілющечкіна, які продемонстрували різноманітність форм організації виробництва, залежності й експлуатації, що були поширені у так званих «станово-класових» суспільствах докапіталістичних цивілізацій, однією з яких була антична. Його висновки добре узгоджуються з розробками фахівців-античників (зокрема, К. К. Зельїна, В. І. Кузишкіна, С. Л. Утченко, О. М. Штаерман) стосовно того, що рабовласництво зовсім не обов'язково було провідною формою соціально-економічних відносин в межах давніх Середземномор'я та Причорномор'я.

З іншого боку, останні три десятиліття в історії вітчизняної археології були ознаменовані небаченим раніше обсягом польових досліджень. Їх результатами стали не лише загальновідомі сенсаційні знахідки коштовностей у скіфських курганах, а й послідовне і ретельне вивчення системи поселень та господарських садіб в античних містах-державах Північного Причорномор'я. Зразковими з точки зору реконструкції територіально-поселенських структур можуть вважатися праці колективу авторів на чолі з С. Д. Крижицьким, присвячені Ольвійському полісу та його хорі. Подібні дослідження проводилися і в інших районах Півдня України: в Нижньому Придністров'ї (Тіра), на Керченському півострові (Пантікапей) та особливо в межах Севастополя і його околиць, де в давні часи існувало місто-держава Херсонес Таврійський. Там, у середньовічному Херсоні-Корсуні, за легендою, у 988 р. прийняв хрещення великий князь київський Володимир Святославич. Тому багата і складна історія цього міста, що відіграло найістотнішу роль в культурному оновленні Київської Русі наприкінці X ст., сьогодні особливо привертає увагу.

Саме в такому контексті можна оцінювати нову працю відомого фахівця з археології і історії античного Причорномор'я доктора історичних наук В. М. Зубаря «Херсонес Таврійський за доби античності (економіка та соціальні відносини)», що вийшла нещодавно у видавництві «Наукова думка». Вона є вдалим прикладом осмислення нагромаджених протягом останніх десятиліть численних археологічних фактів з точки зору сучасних теоретичних поглядів щодо суті античного суспільства. Метою праці є аналіз суспільно-економічного розвитку автономного соціального організму — античного Херсонеса.

Увага дослідника зосереджується насамперед на аграрних відносинах та організації сільськогосподарського виробництва як основі життя будь-якого докапіталістичного суспільства. За старим, але ще досі поширеним уявленням, основу аграрного, як і всякого іншого, виробництва античної доби становили рабовласницькі відносини. Значне поширення останніх передбачає перевагу відносно великого землеволодіння. І оскільки рабовласницька природа відносин у сільському господарстві давнього Херсонеса постулювалася самою античною приналежністю останнього, то вчені кінця 40-х — 60-х рр. вважали великі земельні ділянки площею 17,6 та 26,4 га, які були покладені в основу розмежування херсонеської хори, за такі, що належали окремим сімейним домогосподарствам. При цьому велика площа таких ділянок вважалася аргументом на користь того, що при їх обробці мала використовуватися рабська праця, а, отже, аграрні відносини Херсонеса були рабовласницькими.

Однак, як доводить В. М. Зубар, нові дослідження спростовують ці твердження. З одного боку, у переважній більшості античних полісів, особливо периферійних, до яких належав і Херсонес, протягом всієї їх історії переважало саме дрібне землеволодіння. Воно становило основу життєзабезпечення переважної маси вільних, наділених громадянськими правами членів полісної громади. З цим теоретичним висновком повністю узгоджується той,

встановлений останнім часом факт, що згадані вище великі ділянки, як то видно з їх внутрішнього розмежування, поділялися на 3 або 4 менші ділянки, приблизно по 4,4 га. А обробити таку площу було під силу окремій малій сім'ї. Такий висновок автор підкріплює і іншими, зокрема соціально-демографічними (необхідна для функціонування поліса кількість громадян) міркуваннями.

Таким чином, як вважає дослідник, у Херсонесі протягом всієї його античної історії основу економічного життя становило дрібне землеволодіння, що трималося на праці особисто вільних людей — повноправних членів громадського колективу. Це твердження в цілому є слушним і щодо інших полісів Північного Причорномор'я, але потребує додаткової фактичної аргументації у кожному конкретному випадку, будь то Тіра чи Ольвія.

Цей загальний висновок не суперечить тому, що протягом століть свого існування економічна система Херсонеса, і зокрема землеробство, зазнавали певної трансформації. В. М. Зубар простежує ці зміни, що були обумовлені взаємодією різних — соціально-економічних, політичних, демографічних факторів. Так, за еліністичних часів у зв'язку з приєднанням до Херсонеської держави територій Північно-Західного Криму збільшується відсоток великих господарств, що дає підстави припускати підвищення ролі залежних працівників (рабів, але, імовірно, не тільки їх) в економічному житті. Це було пов'язане із структурними змінами у сільськогосподарському виробництві: поблизу Херсонеса зростає значення такої високотоварної галузі, як виноградарство, тоді як населення Північно-Західного Криму спеціалізувалося на вирощуванні зернових культур. Однак скіфська експансія незабаром призводить до скорочення території держави, що безпосередньо позначається на сільськогосподарській діяльності херсонеситів.

Проаналізувавши структуру та динаміку аграрних відносин як основу всього суспільно-економічного життя Херсонеса, автор розглядає й інші галузі виробництва та торгівлю у динаміці їх органічних зв'язків. Важливо підкреслити, що, на відміну від традиційного для археологічних праць переліку низки даних про ті чи інші галузі, тут бачимо аналіз кожної з них у системі економічного життя. Автор показує їх місце у загальному контексті економіки Херсонеса і простежує, як зміни в одних її підсистемах (насамперед у секторі аграрного виробництва) приводять до певних зрушень в інших. Така системно-динамічна реконструкція функціонування економіки Херсонеса є новим істотним кроком у вивченні античних суспільств Північного Причорномор'я як таких і може стати прикладом для аналогічних досліджень інших давніх культурних центрів.

Чітке уявлення про економічне життя давніх херсонеситів стає підставою для реконструкції системи її соціальних відносин. Дослідник доводить, що протягом усієї античної історії міста основну масу його мешканців становили особисто вільні люди, які мали достатні засоби виробництва для того, щоб силами власної сім'ї забезпечити собі необхідний для існування життєвий мінімум. Поряд з ними, зрозуміло, існувала й певна кількість досить заможних громадян, які використовували у своїх господарствах (аграрному секторі, виноробстві та рибопосолочному промислі, керамічному виробництві тощо) і працю людей, що не мали власних засобів виробництва, а подекуди знаходилися в стані особистої залежності. У цьому відношенні варто підкреслити, що в цій монографії хіба що не вперше не тільки порушуються, а й докладно розглядаються питання про орендні відносини, значення найманої праці, такі форми залежності, як ілоти́я та колонат у Херсонесі. Маємо сподіватися, що, спираючись на цю розробку, аналогічні питання почнуть вирішувати й дослідники інших північнопричорноморських міст-держав.

Особливо вдалою є, на наш погляд, остання глава монографії, присвячена основним тенденціям і особливостям соціально-економічного розвитку античного Херсонеса. В ній на тлі загальних уявлень сучасної науки про розвиток античної цивілізації подається характеристика херсонеського суспільства пізньокласичної, еліністичної та римської доби. Динаміка його

трансформацій пояснюється через аналіз взаємодії цілої низки внутрішніх та зовнішніх факторів, серед яких приблизно з межі старої і нової ери дедалі більшого значення набувала військова присутність Римської імперії у Південно-Західному Криму. Однак ця проблема у книжці, що рецензується, не стає темою спеціального дослідження. Їй присвячується нова монографія В. М. Зубаря, що має вийти найближчим часом.

Праця, яку ми розглядаємо, є, таким чином, вагомим внеском у справу наукового осмислення тієї гілки античної цивілізації, що репрезентується містами-державами Північного Причорномор'я, зокрема Херсонесом Таврійським. В. М. Зубар основним об'єктом свого аналізу обирає найістотніше в житті давніх херсонеситів — те, що забезпечувало саме існування їх абсолютної більшості, а саме сільське господарство й аграрні відносини. Можна з упевненістю відзначити, що завдання їх реконструкції виконане автором найкращим чином.

Однак цілком зрозуміло, що в межах окремої монографії однаково докладно і ґрунтовно проаналізувати всі галузі виробництва чи форми суспільних відносин неможливо. А відтак подальшого вивчення потребує проблема організації ремісничої, промислової та торговельної діяльності херсонеситів, питання про роль храмів та державних органів у стимулюванні та регулюванні суспільного виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ. На жаль, лише побіжно автор торкається такої важливої для системного розуміння функціонування Херсонеського поліса проблеми, як розвиток його міської структури.

Варто торкнутися і проблеми методології вивчення порушених у монографії В. М. Зубаря питань. На перший погляд, його праця здається прикладом послідовного проведення принципів «економічного детермінізму», тоді як сучасна наука вимагає комплексного, багатфакторного підходу. Проте докоряти цим автору немає ніяких підстав. Справа в тому, що можливості використання методологічних принципів значною мірою визначаються характером емпіричного матеріалу, який має дослідник. Отже, при відсутності у необхідній кількості писемної історичної інформації вчений змушений спиратися головним чином на джерелознавчу базу археології. Можливості ж останньої стосовно реконструкцій різних сфер життєдіяльності давніх суспільств неоднакові. Якщо реалії господарчого плану реконструюються відносно надійно, то відтворити соціальну структуру і тим більше політичну організацію або духовний світ давнього суспільства за археологічними даними значно складніше. До того ж, на сьогоднішній день питання теорії соціально-економічних відносин давніх цивілізацій, зокрема стосовно античного світу, розроблені значно ґрунтовніше, ніж інші. Тому цілком природно, що, розглядаючи суспільство античного Херсонеса, В. М. Зубар йде саме від його економічного підґрунтя, як то на своїх матеріалах роблять і інші археологи. Це обумовлюється об'єктивними можливостями самої науки, а не суб'єктивним бажанням дослідника. І, врахувавши це, ми маємо відзначити ґрунтовність і аргументованість висновків, до яких доходить автор.

Отже, у рецензованому дослідженні по-новому, у відповідності до вимог сучасної науки, висвітлюються принципи питання життєдіяльності Херсонеса, без розв'язання яких цілісне бачення його розвитку було б неможливе. Тому ця праця заслуговує позитивної оцінки.

Ю. В. ПАВЛЕНКО (Київ)